

Бошко Љ. Миловановић²

Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић

ЧИТАНКЕ ЗА МЛАЂЕ РАЗРЕДЕ У ИСТОРИЈСКОМ КОНТЕКСТУ (19. И 20. ВЕК)

Сажетак: Рад о српским читанкама представља развој читанке у наведеном периоду. Особености времена у коме се врши анализа читанки за млађе разреде носи са собом крупне социолошке промене које су се одразиле и на читанке што нам је посебно било занимљиво. Пошто је читанка уџбеник *suī generis*, отуда и потреба да се посветимо овој сигурно најважнијој књизи у образовању ученика у млађем школском периоду, Уколико се добро не упозна генеза једне такве књиге и њен утицај на ученике утолико ће и састављачи нових читанки испуњавати услове који им се намећу али да ли ће оставрити основни циљ свих циљева и васпитања и образовања, развој слободне и целовите личности.

Кључне речи: читанка, млађи разреди, уџбеник, учење, историјски аспект.

УВОД

Готово да се свакодневно откривају нова сазнања из разних научних области. У којој мери се таква открића даље користе зависи од више фактора. Један засигурно веома важан утицај на „искоршћавање“ тог сазнања и открића уопште зависи и од социолошких прилика. Уколико је друштво усмерено ка вишем достигнућу у образовању своје омладине утолико ће наука задобијати све важније место. Стога се од нас очекује да што пре схватимо да се „образовање као делатност изнутра прилагођава духу времена“ (Рајчевић, 2016:172). Пошто се са открћем дете сусреће веома рано, још пре поласка у школу, треба му омогућити да у лепоти открића остане што дуже, да радо сазнаје. Читанка је одличан избор за дечије испуњење радозналости, питкости знања и свеобухватности животних ситуација из којих деца уче. Читанке су антологије најлепших и најбољих текстова са којима деца расту и развијају се и откривају свет одралих као и свет друге деце широм планете. Свет маште у који деца понире кроз читанку незамењиво је штиво за успешан развој целокупне дететове личности. Стога треба да тежимо циљу целовитости а то је „циљ активности учења је стицање

² bosko.milovanovic@pr.ac.rs

целовитог, примењивог знања а не знања расцепаног по наставним областима и наставним предметима“ (Рајчевић, 2019: 80). Рад који је пред нама представља преглед читанки са њиховим особеностима кроз другу половину деветнаестог и другу половину двадестеог века. Временска дистанца која је наведена носи са собом обележја крупин промена у друштву, (ратови, идеологија...) те смо и са тог аспекта издвојили развој читанке у том периоду како би се нагласила разлика у вредностима формирања читанке.

ЧИТАНКЕ НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ ДЕВЕТНАЕСТОГ ВЕКА

У периоду Уставобранитељског режима и реформе школства, чији је идејни творац био **Јован Стерија Поповић**, издаване су књиге са елементима читанке које су садржале углавном текстове из Библије, а издваја се *Мања читаоница за начелно упражњеније младежи у нижим основним училиштима Кнажества Србије* (1845, Д. Исаиловић). Половином 19. века, указом школске комисије установљене од стране кнеза Александра Карађорђевића, одређено је да се посебно штампа буквар, а посебно читанка, те у Београду излази *Прва читанка за основне српске школе* (1850, Г. Поповић), а исте године штампане су и читанке за други, трећи и четврти разред основне школе (Ф. Христић). У Бечу је издата *Читанка за други разред српских народних училишта у Аустријском Царству* (1855, П. Атанасковић). Године 1863. престаје употреба часловца и пслатира као уџбеника, а 1868. уводи се Вуков правопис. Иначе, до половине осме деценије 19. века Србија није имала учитеља са завршеном учитељском школом (Закон о оснивању учитељских школа донет је 1870. године, а учитељске школе отворене су у Београду и Крагујевцу). Нови наставни план донет је 1871. године (наставна грађа је издиференцирана и сређена по предметима). Овај период је обележен и већим бројем издања читанки за млађи основношколски узраст од стране различитих аутора. Српски педагог **Ђорђе Натошевић**, посвећеник у просветни рад и први писац уџбеника по Вуковом правопису, приредио је *Буквар* који означава прекид коришћења метода срицања и увођење метода очигледне наставе. Овај негдањи народни посланик и председник Матице српске, заслужан за отварање српских учитељских школа у Пакрацу, Новом Саду, Карловцу, Сомбору и Панчеву, колико и за стваралаштво Јована Јовановића Змаја у делу песама за децу, објавио је и *Читанчицу уз буквар, Прву читанку за основне школе у Србији* у Београду и *Буквар са читанком за школе у Црној Гори* у Бечу. Као аутори читанки јављају се и: Аксентије Максимовић (*Мала букварска читанка за народ по природним педагошким законима*, 1872, Панчево), Пал Генци (*Српски буквар са основном читанком за први разред народне школе*, 1873, Будимпешта) и Филип Христић (*Трећа читанка за основне српске школе*, 1869, Београд).

И поред свега, констатована је потреба адекватне борбе против народне неписмености и необразованости. То је била главна сврха новог *Закона о основним школама* („Новаковићев закон“ од 31. децембра 1882. године). Његов члан 34. гласио је: „Свако дете које живи у Србији дужно је похађати школу“, уз нормирање обавезе да сва деца, која се по завршетку основног образовања не упишу у средњу школу, похађају још две године основне школе како не би заборавила оно што су научила у четворогодишњем школовању. Министар просвете **Стојан Новаковић** је продужење овог рока сматрао значајним баш колико и обавезност основног школовања. Као предмет уведен је *Српски језик са словенским читањем*. Уз оне у Крагујевцу и Београду, установљена је и учитељска школа у Нишу, а значајна пажња посвећује се учитељској спреми. Практична примена наведеног закона није дала очекиване резултате, због немогућности остварења захтева за обавезно шестогодишње школовање (у време када је тек 10% деце похађало трогодишње и четворогодишње школе). Закон о народним школама од 1898. године уводи значајне новине: обавезност наставе за женску децу, скраћење учења у основној школи са шест на четири године, предвиђање продужених школа у трајању од две године, поштравање казни за родитеље који неуредно шаљу децу у школе, увођење предмета *пољопривредне поуке* (за сеоску децу) и *ручни рад*.

**ЧИТАНКЕ НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ У СРБИЈИ ОД 1900. ДО 1945.
ГОДИНЕ СА ОСВРТОМ НА КЊИЖЕВНЕ ТЕКСТОВЕ СА
ХРИШЋАНСКОМ ТЕМАТИКОМ У ЧИТАНКАМА ЗА II, III И IV РАЗРЕД
САСТАВЉАЧА ЉУБ. М. ПРОТИЋА И ВЛАД. Д. СТОЈАНОВИЋА**

У време када је министар просвете био Љуба Давидовић донет је нови Закон о народним школама (19. априла 1904. године) којим је значајно унапређена настава у основним школама, а исте године донет је и Привремени наставни план и програм за I и VI разред основне школе. Враћена је стара одредба по којој учење у основној школи траје шест година, од којих су четири обавезне, а пети и шести разред отвараће се према месним приликама. Закон је одредио да је похађање школе обавезно а настава бесплатна. Уместо раније одредбе да „учитељи могу бити премештени по потреби службе“ уведено је да се *учитељ могао преместити само онда када се школа затвори или се због недовољно ђака споје разреди*. Уз већу аутономију учитељи су добили и побољшање материјалног положаја. Као аутори читанки, прелаз 19. у 20. век обележили су Стево Чутурило, Филип Христић, Пера Ђорђевић и Љубомир М. Протић. Посебно је занимљива личност **Стево Чутурило** (1846–1939), српски педагог и писац, учесник неколиких буна и устанака, који је после успешног рада на реформисању наставе у Црној Гори прешао у Србију, у којој је више пута отпуштан из службе (због слободоумних ставова) и поново враћан (због неспорних резултата и

стручности). Издао је следеће књиге: *Буквар за црногорске школе* (1878), *Буквар за основне школе у Краљевини Србији* (1886), *Историја методике почетног читања и писања* (Београд, 1887. и 1922), *Српски правопис за школску употребу* (1884), читанке за први и трећи разред основних школа, и *Читанка за први разред српских основних школа у Турском царству* (Скопље, 1910). Од посебног значаја је и књига *Свети Сава као филозоф-педагог* (Нови Сад, 1938).

Почетком 20. века, у првом разреду основне школе користе се читанке у оквиру буквара. Издате су књиге Михаила Јовића *Буквар са читанчицом* (1901, Београд) и Јована-Јанка Ћосића *Почетница. Српска читанчица за први разред основних школа* (1906, Велика Кикинда), али се употребљавала *Читанка за први разред*, коју је 1904. приредио поменути Стево Чутурило (њен садржај биле су песме, басне, приче и текстови везани за природне појаве, без задатака и питања за ученике). У то време **Љубомир М. Протић** јасно истиче одлике добре читанке: заступљеност циља и задатка, познавање српске књижевности, прилагођеност узрасту деце, и залаже се за поделу градива на одељке (примера ради, предлаже да таква подела у читанкама првог и другог разреда буде: 1. Дете, 2. Кућа, 3. Друштво, 4. Место и околина, 5. Вера и обичаји). У каснијим годинама користиле су се: *Читанка* Михаила М. Станојевића и Живка Н. Стефановића од 1927.године (садржај су чиниле ауторске и народне приче и песме, народне умотворине, текстови из часописа за децу, док су после басни дате поуке), *Читанка за први разред основне школе* Михаила Јовића из 1934. године (уз прозне и поетске саставе садржала је и дидактичке текстове) и *Читанка за први разред основне школе* Светислава Д. Миловановића из 1943. године (први пут се испод неких текстова налазе питања која ученике наводе на размишљање).

У Београду 1900.год. излази *Читанка за други разред основне школе* Михаила Јовића (преовлађују ауторски прозни и поетски текстови, а испод неколико текстова постављена су питања о поуци дела или учениковом искуству). Од истог аутора потиче и *Читанка* из 1926. године (обогаћена новим текстовима). Сасвим оригиналан приступ има **Српска читанка за II разред основних школа у Краљевини Србији** коју су саставили Љуб. М. Протић и Влад. Д. Стојановић, а због таквог приступа (подела на области по годишњим добима као допринос очигледној настави на уштрб наставног програма) није наишла на разумевање Главног Просветног Савета. И поред великих примедби и нераздевања, читанка је доживела седам издања (прво потиче из 1904. године). Анализом садржаја ове мале антологије српске књижевности, културе, традиције и вере можемо да уочимо дванаест текстова са хришћанском тематиком у „директном“ смислу, који су у функцији верског образовања, почев од песме „Молитва у почетку школе“ па до песме „Челица“ Ј. Ј. Змаја. Естетско је изузетно заступљено, баш у песмама у којима се познање Бога поистовећује са правим знањем, али и у дивним описима појединих призора и целокупне природе. Акценат је стављен на савете, поуке,

поучне приче и песме – неких 29 целина (пored девет басни), баш колико је и текстова посвећених снази и лепоти природе. Дому и породици посвећено је осам примерених дела, уз девет текстова у којима се приказују националне особине и народни обичаји, и осам дела која можемо сврстати у легенде, народне песме и приче. Биљни свет приказује шест текстова, а животињски дванаест. У складу са планом и програмом у ратним околностима, 1943. године штампана је *Читанка са граматицом за други разред основне школе Светислава Д. Миловановића* (први пут се после текстова налазе објашњења непознатих речи, као и питања за ученике, а читанка садржи и приче у сликама испод којих су захтеви за посматрање слика, осмишљавање и препричавање приче).

Љубомир М. Протић припада плејади значајних научника, књижевника, уметника и теолога који су се појавили по доласку на власт династије Карађорђевић. Он је аутор и *Српске читанке за III разред основних школа у Краљевини Србији* (1906), а избором текстова остварује задатак васпитног деловања, развијања хуманости и родољубља (због тога, осим књижевног стваралаштва, има и путописа, народног умовања и лекарских савета). Тачно је да у овој читанци нема питања и задатака, односно методичких упута, али зналачки избор и распоред текстова остварују основну дидактичко-методичку идеју. Текстови су подељени у пет целина: Дете, Породица, Народ, Отаџбина и Из српске прошлости. Читанку отвара песма из Невена „На почетку школске године“, са дивним стиховима: *Научи нас, школо,/ љубави и слози;/ да будемо људи:/ ти, школо, помози!* Верском сегменту, у смислу хришћанских врлина и највиших вредности, посвећено је шеснаест текстова, уз више од двадесет у којима преовлађује естетски моменат. У односу на читанку за други разред, трипут је више текстова из круга легенди, народних песама и прича. Повећан је број текстова које можемо подвести под савете, поуке, поучне приче и песме. У складу са узрастом, додати су и адекватни текстови посвећени раду, јунаштву и домовини. Од свог првог издања 1927. године, користила се *Читанка за трећи разред основне школе Михаила Јовића* (после неких текстова налазе се поуке у виду народних пословица). Исти аутор је 1934. године издао читанку са већим бројем књижевноуметничких текстова (такође није садржала питања, задатке ни објашњења уз објављене текстове). У употреби је кратко, од 1943. године, била *Читанка са граматицом Светислава Д. Миловановића и Јована Ц. Милошевића* (уз текстове су дата објашњења и питања, у циљу подстицања на размишљање о прочитаном).

Обилне текстовима биле су и читанке за четврти разред. Године 1900. издата је *Читанка за четврти разред основне школе Михаила Јовића* (уз прозне, поетске и историјске текстове нису дата објашњења, питања ни задаци, као ни у читанци коју је исти аутор објавио 1934. године). У школама је од 1907. до Другог светског рата коришћена *Српска читанка за IV разред основних школа у Краљевини Србији* Љуб. М. Протића и Влад. Д. Стојановића, са четири целине: Српство (уз

одељке Особине и обичаји, и Вера и добро), Српске земље, Природа и Из српске прошлости. Вери је посвећено 17 остварења, уз осетан пораст броја текстова које сврставамо у легенде, народне песме и приче – око 40, а толико је и текстова које можемо да подведемо под савете, поуке, поучне приче и песме. И у овој читанци, као и у онима за млађе разреде од истих аутора, приметно је да се хришћанска тематика не исцрпљује само у текстовима са верским акцентом, већ и у темама милосрђа, љубави према ближњима, односа према родитељима, моралне чврстине и поштовања највиших вредности. Читанку, у односу на своје „млађе сестре“, карактерише и знатно већи број текстова посвећених јунаштву и родољубљу. Од 1927. до 1934. године у употреби је била *Читанка* аутора Сигисмунда Чајковца (објашњења непознатих речи и пословице у непосредној вези са садржином налазе се испод текстова). Светислав Д. Миловановић је аутор *Читанке за четврти разред* из 1943. године (испод текстова су објашњења непознатих речи и питања која се односе на садржину и ликове из дела, са захтевима према ученицима да објасне пословице и поуке дела).

ПРЕГЛЕД ЧИТАНКИ НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА У СРБИЈИ

После Другог светског рата коришћена је *Читанка за први разред* приређивача Радета Вуковића и Јанка Становића (1947), са питањима испод појединих текстова који су махом били посвећени идеолошки схваћеном патриотизму, партизанима и пионирима (од истих аутора потиче и читанка из 1951. године, са унеколико богатијом дидактичко-методичком апаратуром). Од половине 20. века користила се и *Читанка за први разред* Живојина Д. Карића (садржи оригиналне текстове и неколико прича у сликама, без посебних питања и задатака за ученике). Од 1976. године актуелна је била читанка *Златни кључић* Мите Митића (садржи краће текстове из народне и ауторске књижевности, без посебних захтева за ученике), а од 1984. читанка *Весело звонце* Миленка Ратковића (садржи ауторске текстове, народне приче и песме, а уз неколико текстова постављена су питања и задаци везани за садржину и ликове). Разрађену дидактичко-методичку апаратуру има читанка *Кажми – да ти кажем* Мирољуба Вучковића, у употреби с краја 20. века (читанка садржи питања и задатке везане за одређене текстове, а у измењеном облику користи се и данас).

Од 1947. године користи се *Читанка за други разред основне школе* Радета Вучковића и Јанка Станковића (већи број текстова односи се на НОБ, уз приличан број народних и уметничких песама; пословице и загонетке-чешће, и објашњења и питања-ређе налазе се испод текстова; од истих аутора потиче и читанка из 1951.године, у односу на претходну допуњена текстовима махом из народне књижевности, уз сличну дидактичко-методичку апаратуру). *Читанка за други разред* из 1959.

године Живојина Д. Карића садржи мање текстова посвећених ратним околностима, без питања и задатака за ученике. Од 1977. године у употреби је уџбеник Ластавице, читанка за други разред основне школе Мите Митића (са разрађеном дидактичко-методичком апаратуром, пошто се испод сваког текста налазе питања и задаци у функцији анализе, уз извештај број разговора о тексту усмереног на ликове и поуку дела). Уџбеник Најбољи друг – читанка са основним појмовима о језику за други разред основне школе Цвете Ђурашковић и Драгутина Огњановића, у употреби од 1985. године, има развијену дидактичко-методичку апаратуру (испод сваког текста су објашњења, питања и задаци у функцији обраде текста и подстицања на размишљање, уз обрађене појмове из језика и културе изражавања). Крајем века почиње да се користи Читанка за други разред Славице Јовановић (садржи приличан број текстова, и развијену дидактичко-методичку апаратуру са објашњењима, подстицајним питањима и задацима примереним узрасту ученика).

По завршетку Другог светског рата у употреби је Читанка за трећи разред основне школе Стевана Филиповића и Драгољуба Марковића (са доста текстова посвећених револуцији, партизанима и пионирима, уз објашњења непознатих речи, неких појмова и догађаја). Године 1960. објављена је Читанка за трећи разред Живојина Д. Карића, са већим бројем текстова преузетих из дечјих листова, а наведена питања и задаци односе се на анализу текстова и карактеризацију ликова. Разрађену дидактичко-методичку апаратуру има Роса на длану листа, читанка за трећи разред основне школе Андреја Чипкара и Марије Карделис из 1977. године, пошто се испод сваког текста налазе објашњења, питања, задаци и поуке дела, уз објашњење језичких појмова. Читанка за трећи разред основне школе Вука Милатовића користи се од 1985. године (поседује добро осмишљену и богату дидактичко-методичку апаратуру, односно питања, диференциране задатке, загонетке и пословице непосредно везане за поуку дела; први пут се налазе и објашњења књижевнотеоријских појмова и садржаја из граматике и правописа).

Читанка за четврти разред Стевана Филиповића и Драгољуба Марковића из 1948. године има објашњење непознатих речи испод текстова, без питања и задатака за ученике. Претежан садржај чине текстови посвећени револуционарном родољубљу и ратним херојима, уз мали број народних прича, песама и пословица, а са биографијама писаца чија су дела заступљена (ново издање ове читанке из 1950. године допуњено је поетским и прозним делима домаћих аутора и књижевно-научним текстовима). Читанка из 1960. године Серафима Цинића и Богољуба Михајловића садржи родољубиве песме, приче, народне епске песме и умотворине, а само се испод мањег броја текстова налазе објашњења, питања и задаци. Дечак и лептир – читанка са основним појмовима о језику за четврти разред основне школе Андреја Чипкара и Марије Карделис из 1977. године садржи текстове по целинама у којима се обрађује један књижевнотеоријски појам; после сваког текста налазе

се тумачења, питања и захтеви за ученике, као и објашњења појмова из теорије књижевности. Прво издање *Читанке за четврти разред Миленка Ратковића* потиче из 1987. године; уз извесне измене, још увек је у употреби. Тематске целине текстова везане су за књижевно-теоријске појмове, уз садржајна објашњења непознатих речи и књижевно-теоријских појмова и питања у функцији тумачења књижевног текста.

ЗАКЉУЧАК

У раду је представљен кратак осврт на преглед развоја читанке за млађе разреде у основној школи са издвојеним периодима друге половине деветнаестог и друге половине двадесетог века. Основна идеја јесте расветљавање основних карактеристика као и улоге у друштву и развоју наставе, особито стављајући акценат на методику наставе. Будуће да се након Буквара деца одмах сусрећу и користе Читанку за стицање основних читалачких вештина, усвајање појмова, како из наставе српског језика и књижевности тако и из других области кроз књижевноуметничке и књижевне текстове. Заправо, можемо видети да су кроз историју уџбеници често били трансфери садржаја који су били „обојени“ идеолошким аспектом.

Свеобухватно доживљавање и разумевање књижевног и књижевноуметничког текста од стране ученика добар је показатељ да је састваљач читанке остварио огроман успех у обједињавању текстова у целину, у читанку. Зато нам је важно да вреднујемо „колико ће наставник бити спреман да интерпретира књижевно дело утолико ће оно постати трајније и прихваћеније код ученика али само књижевно дело има своју снагу којом поучава и образује“ (Миловановић, 2016:14). У којој мери су биле заступљене теме из свакодневног живота, теме идеолошких прилика, друштвених промена у читанкама пролазиле су ригорозне контроле и тако дозирано читанке заузимају своје место у обликовању друштвених норми. При том никао не смемо да заборавимо чињеницу да савремени медији преузимају улогу али борба за преузимањем водећег места није завршено. Према др Рајчевићу можемо ближе одредити где треба тражити одговор за меру у примени наставних метода које боље расветљавају наставни садржај, „традиционално учење не може (и неће) нестати са сцене... Будућност није у традиционалном учењу, нити само у електронском учењу, већ у њиховој комбинацији, прилагођавању различитим потребама, околностима...“ (Солеша према Рајчевић 2020: 225). Методичка апаратура у наведеним читанкама само је још један показатељ у ком правцу будући истраживачи треба да посвете већу пажњу. Педагошка вредност Читанке често се поистовећивала са најсветијим књигама, те је њено место упркос бурним променама у садашњем друштву оправдала место и значај у образовању ученика млађег узраста. Ученици радо сазнају и уживају сазнајући кроз књижевна дела која су садржана у читанкама, као антологијама најлепших књижевних дела и погледом у свет кроз најчистији прозор духовности и знања.

ЛИТЕРАТУРА

- Миловановић, Б. Методички поступци интерпретације књижевног текста са хришћанском тематиком у читанкама за млађе разреде основне школе, *Зборник радова Учитељског факултета*, Призрен-Лепосавић, **10**, (2016): 223-236.
- Протић, Љ. М., Стојановић, В. Д. (2010): *Српска читанка за II разред основних школа у Краљевини Србији*, Завод за уџбенике, Београд.
- Протић, Љ. М., Стојановић, В. Д. (2008): *Српска читанка за III разред основних школа у Краљевини Србији*, Завод за уџбенике, Београд.
- Протић, Љ. М., Стојановић, В. Д. (2010): *Српска читанка за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, Завод за уџбенике, Београд.
- Рајчевић, Петар. Наставни план и програм за основну школу и друштвено-економски систем, *Зборник радова Учитељског факултета*, Призрен-Лепосавић, **10**, (2016): 163-174.
- Рајчевић, Петар. Повезивање знања у осмишљену целину, *Зборник радова Учитељског факултета*, **13**, Призрен- Лепосавић, (2019): 79-85.
- Рајчевић, Петар. Схватања дидактичара о примени метода наставног рада, *Зборник радова Учитељског факултета* **14**, Призрен- Лепосавић, (2020): 215-227.

READING BOOKS FOR YOUNGER GRADES IN HISTOICAL CONTEXT (19th and 20th Century)

Summary: *The paper on Serbia textbooks represents the development of the in the mentioned period. The peculiarities of the time in which the analysis of textbooks for younger grades is carried out bring with them major sociological changes that were reflected in the textbooks, wich was especially interesting to us. Since the textbook is a textbook sui generis, hence the need to dedicate ourselves to this certainly the most important book in the education of students in the younger school period, impose but whether it will achieve the basic goal of all goals and upbringing and education, the development of a free and complete personality.*

Key word: *textbook, junior classes, textbook, learning, historical aspect.*